

Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна № 1073, серія „Питання політології”

15. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності : системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О. І. Романюк – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
16. Andreski S. Max Weber's Insights and Errors / S. Andreski. – L.; Boston : Routledge & Kegan Paul, 1984. – 155 p.
17. Якушик В. Різновиди політичних режимів / В. Якушик // Віче. – 1995. – № 9. – С. 129-133.
18. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века; пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
19. Rankings and Classifications East Central Europe and NIS [Електронний ресурс]// Nation in Transit, 1998. – Режим доступу: <http://freedomhouse.org/surveyv99>

УДК 342.511

Поліщук О. С.Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна**КОНСТИТУЦІЙНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ
ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ**

Розглядаються загальні і специфічні проблеми політій із сильною президентською владою. Визначаються ключові проблеми інституту президента в Україні по відношенню до легітимності, автономії та дієздатності. Інститут президента розглядається у перспективі розбудови держави та обмеження влади субдержавних акторів. Пропонуються напрямки для конституційної і політичної модернізації інституту президента.

Ключові слова: *президентіалізм, легітимність, автономія, дієздатність, модернізація*

Полищук А. С.**КОНСТИТУЦИОННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ИНСТИТУТА
ПРЕЗИДЕНТА В УКРАИНЕ**

Рассматриваются общие и специфические проблемы политий с сильной президентской властью. Определяются ключевые проблемы института президента в Украине в отношении легитимности, автономии и дееспособности. Институт президента рассматривается в перспективе строительства государства и ограничения власти субгосударственных акторов. Предлагаются направления для конституционной и политической модернизации института президента.

Ключевые слова: *президентализм, легитимность, автономия, дееспособность, модернизация*

Polischuk A.**CONSTITUTIONAL AND POLITICAL MODERNIZATION OF THE PRESIDENCY
IN UKRAINE**

General and specific problems of polities with strong presidential powers are considered. The key problems of the presidency in Ukraine are defined in terms of legitimacy, autonomy and capacity. The presidency is considered in terms of state building and restriction of substate actors' power. The directions for constitutional and political modernization of the presidency are offered.

Key words: *presidentialism, legitimacy, autonomy, capacity, modernization*

Загальні проблеми інституту президента.

У широкому сенсі пострадянські політичні системи характеризуються як системи патронажного президенства, тобто політиї, центром яких є всенародно обраний президент, який має значні формальні і неформальні повноваження та інструменти впливу.

Одними із найбільш істотних вад цих політиї в пострадянських умовах є такі: (1) тенденція до монополізації політичного ресурсу центром; „головним призом” політичної боротьби є пост президента, який має визначальний вплив на призначення уряду; (2) переважання напівтрадиційних і неформальних клієнтарно-патронажних способів політичної взаємодії над сучасними і формальними нормами і політичними угодами ринкового типу (*bargain*); (3) присутність у політичному полі і активний вплив на політичний процес класу рентоорієнтованих підприємців, які є: (а) неопатрімоніальними акторами: вони фактично приватизують публічні інститути [1]; (б) прихильниками часткових реформ: в інтересах збереження свого привілейованого положення вони можуть саботувати і перешкоджати більш широким і глибоким реформам і модернізації в цілому [2]; (в) політичними підприємцями, які є політично безпринципними і схильні диверсифікувати свої політичні ризики: зазвичай вони орієнтуються на включення до патронажно-клієнтарної мережі президента; однак разом із тим вони можуть підтримувати діяльність опозиційних політичних проектів, які найчастіше використовуються в ситуаціях невизначеності, особливо коли діючий президент є „кульгавою качкою” (*lame duck*), тобто коли строк його повноважень закінчується, а перемога наступника, якого він підтримує, не є однозначною [3].

У такій перспективі парадоксальне рішення проблеми полягає в огороженні державних інститутів не від широких верств, які страждають від реформ (їх якраз потрібно включати в політичний процес за допомогою налагодження політичних ліфтів), а від вузького кола тих, хто виграє від часткових реформ, неопатрімоніальних практик і політичної ренти.

Крім специфічних для пострадянського регіону проблем, конституційно-політичні

системи з сильними президентами мають і ряд загальних проблем. Ці проблеми виявлялися і окреслювалися в першу чергу в рамках дискусії навколо президентціалізму, яка відбувалася в 40-50-х рр. (старий інституціоналізм), та відновила наприкінці 70-х рр. (Х. Лінц, А. Валенсуела, С. Мейнуорінг, М. Шугарт та ін.). До цієї дискусії, яка починалась переважно з юридичних досліджень, поступово підключалися представники соціальних наук, перед якими постало завдання пояснити, які переваги і загрози несе з собою президентціалізм і чому країни, що впровадили цей конституційний режим, не змогли досягти тих позитивних ефектів, які характеризують дію цього режиму в Сполучених Штатах – еталоні президентської республіки.

Обговорюючи переваги президентського режиму найчастіше вказують на такі аспекти цієї політичної системи: (1) президентціалізм може забезпечити швидке і ефективно реагування виконавчої влади в умовах модернізації країн, що розвиваються; (2) президентська республіка є ефективним символом національної єдності в умовах соціальних розколів і політичних розбіжностей.

Дійсно, вважається, що президентські системи мають дієві інструменти для забезпечення політичної стабільності, але як справедливо зауважує С. Мейнуорінг [4], необхідно чітко розрізняти стабільність урядів і стабільність режиму: якщо парламентські системи „жертвують” стабільністю урядів, але забезпечують тим самим гнучкість політичної системи і стабільність режиму в цілому, то президентські системи, навпаки, роблять ставку саме на стабільність урядів, що часто призводить до жорсткості політичної системи, яка не сприяє, а іноді підриває стабільність всього режиму. Конкретизувати останнє положення можна таким чином: у чистому типі президентціалізму президент (голова уряду) обирається на фіксований термін і не залежить від довіри парламенту; фактично до закінчення строку своїх повноважень президент не може бути зміщений зі своєї посади в рамках демократичних правил гри; тому в таких умовах єдиним способом позбавитися від некомпетентного та/або непопулярного президента є державний переворот – акція, до якої порівняно часто

вдаються еліти в президентських системах периферії та напівпериферії.

Разом із цими суперечливими перевагами конституційно-політичні системи з сильними президентами характеризуються цілою низкою проблем, концептуалізація яких пов'язана в першу чергу з дослідженнями президенціалізму Латинської Америки, зокрема з дослідженнями Х. Лінца [5] і А. Валенсуели [6]. Серед найбільш істотних проблем президентського правління вважаються: (1) проблема „подвійної легітимності”, тобто протистояння між всенародно обраним парламентом і також всенародно обраним президентом, який або є главою виконавчої влади, або має вирішальну роль в призначенні уряду; ця проблема особливо загострюється в умовах т.зв. розділеного правління, тобто ситуації, коли в парламенті формується опозиційна по відношенню до президента більшість; (2) проблема „переможець отримує все”, тобто проблема нерівномірного розподілу владного ресурсу, яка виходить з того факту, що президентські вибори фактично є грою з нульовою сумою; президент, навіть якщо він переміг з незначною перевагою, може мати визначальний вплив на державну політику, часто не маючи потреби у формуванні широких коаліцій або врахуванні інтересів опозиції; президент і уряд в таких умовах є порівняно незалежними від партій, що збільшує вірогідність перемоги на президентських виборах політичних аутсайдерів і може сприяти загостренню конфліктів між виконавчою та законодавчою гілками влади; (3) проблема фіксованості термінів перебування при владі президента; вона характерна в першу чергу для систем чистого президенціалізму, де президент протягом свого терміну повноважень не залежить від довіри парламенту; проте можна припустити, що слабка інституціоналізованість процедури імпічменту може актуалізувати цю проблему і в змішаних республіках, в тому числі і в Україні; ця проблема, як вже вказувалося, призводить до жорсткості системи, тобто до її нездатності реагувати на зміни, і до труднощів у вирішенні політичних конфліктів; (4) посилення персоналізації влади, що призводить до послаблення інституціонального будівництва, а також небезпека недемократичного стилю управ-

ління президента, в тому числі не терпимості по відношенню до опозиції; цікавим є пояснення причин авторитарних тенденцій, що притаманні президентському правлінню: авторитетні дослідники вказують, що на президентів часто покладена велика політична відповідальність, а їх реальна (а не конституційна) влада часто є обмеженою – особливо в умовах співіснування с опозиційною і дисциплінованою парламентською більшістю; в таких умовах президенти можуть вдаватися до посилення своєю влади, в тому числі й за допомогою методів, що підривають принцип поділу влади, стабільність конституцій і суперечать демократичним цінностям і процедурам; у цьому сенсі президенти можуть іти різними шляхами: імплементація рішень в обхід парламенту (через референдум, розпуск парламенту, оголошення надзвичайного стану та ін.), „гра з правилами” і зміна конституцій у бік посилення президентської влади (збільшення строку президентських повноважень, зміна виборчого законодавства та ін.), надактивне використання президентських указів (т.зв. *decretismo*).

Усі ці проблеми виявлялися переважно на матеріалі чистих президентських республік, але зрозуміло, що вони тією чи іншою мірою притаманні інституту президентства взагалі і зокрема напівпрезидентським республікам, до яких відноситься Україна.

Конституційно-політична модернізація інституту президента в Україні

Інститут президента можна розглядати не тільки в рамках широких конституційних альтернатив, таких як президенціалізм, напівпрезиденціалізм і парламентаризм. У середині і поза цими альтернативами існує багато конституційно-політичних інструментів, які дозволяють здійснити більш „тонке налаштування” у відповідь на виникаючі проблеми.

З якими проблемами стикався інститут президента за останні кілька електоральних циклів? Одними з найбільш важливих можна вважати такі труднощі.

Легітимність. Для тих політичних систем, де президент грає ключову роль у призначенні уряду, особливо гостро стоїть проблема виборів як гри з нульовою сумою. Ця проблема часто позначається як „переможець отримує все” і полягає в

тому, що президент фактично отримує вирішальний контроль над виконавчою владою навіть у тому випадку, коли він має тільки мінімально необхідну для перемоги на виборах підтримку виборців. Тому сам інститут президента, який історично проектувався великою мірою як інститут арбітражу, як стабілізатор політичної системи і плебісцитарна альтернатива партикуляристському парламенту, в деяких випадках може виконувати протилежну функцію. Глава держави, який представляє мінімально необхідну більшість (соціальну, регіональну, етнічну) – умовно кажучи, „президент половини країни” – стикається з кризою легітимності, а, отже, і ефективності управління. У таких випадках президенти змушені орієнтуватися не стільки на традиційні для них арбітражні функції, скільки на вибудовування вертикалі влади, що вимагає значних політичних витрат.

Автономія. Формування багатьох пострадянських політичних режимів багато в чому відбувалося у форматі „захоплення держави”. Це означає, що пострадянське інституційне середовище сприяло виникненню і зростанню особливої групи політичних акторів, які приватизують публічні політичні інститути та пов'язані з ними можливості та привілеї, а також контролюють „вузькі місця” входу в політичний процес. У різних контекстах ці актори носять різні назви: неопатримоніальна бюрократія, рентоорієнтовані підприємці, бенефіціари часткових реформ, агенти влади-власності, субдержавні вожді та ін. Наявність цих акторів може мати певні переваги для функціонування слабкої держави. Зокрема, держава може передавати їм частину важелів управління („утсорсинг влади” [7]), компенсувати неефективність формальних правил і позбавляти себе від витрат, необхідних для модернізації державних інститутів. Однак у сучасних умовах наявність цих акторів призводить до декількох важливих проблем: (1) зниження автономії держави: описувані актори часто мають визначальний вплив на рішення головних політичних гравців, пов'язаних із демократичними інститутами, – президента, міністрів і депутатів; причому необхідно враховувати, що описувані актори найчастіше є антиреформістами: отримуючи великі вигоди від

часткових реформ (які фактично є умовою їхнього існування), вони гальмують продовження і завершення цих реформ; вплив подібних акторів – наприклад, великого бізнесу – на політику не є чимось деструктивним сам по собі, однак потрібно враховувати також такий негативний ефект як (2) обмеження впливу на політичних курс з боку альтернативних інтересів і звуження політичних ліфтів: описувані актори часто підтримують існування клієнтарно-патронажних мереж і контролюють вхід у політику для нових гравців.

Дієздатність. Дієздатність інституту президента, тобто здатність глави держави ефективно реалізовувати прийняті рішення, в українських умовах тісно пов'язана з проблемою його взаємодії з парламентом. Президенти та уряди як у процедурному, так і в політичному сенсі стикаються з різними труднощами проведення своїх рішень через законодавчий орган. Президентські і деякі напівпрезидентські системи час від часу існують у форматі розділеного правління – в ситуації, коли в законодавчому органі формується опозиційна або нелояльна відносно до президента більшість. Ця ситуація загострює проблему „подвійної легітимності”, коли і президент і більшість, будучи представниками інтересів більшості виборців, претендують на реалізацію широких загальнонаціональних програм, однак відмінність в їх партійній приналежності створює труднощі в їх взаємодії та формуванні стабільних кабінетів – особливо в умовах існування сильних і дисциплінованих партій.

Окреслені нами три комплекси проблем, а саме обмеженість демократичної легітимності, автономності та дієздатності, є ознаками слабкості інституту президента. Одним із способів вирішення цих труднощів є конституційно-політична модернізація по кожному з цих векторів. У широкому сенсі модернізація полягає в посиленні ефективності формальних інститутів і послабленні деструктивного впливу неформальних політичних правил. У нашому випадку модернізація повинна полягати у створенні формальних механізмів, які (1) забезпечують президентові додатковий ресурс народної підтримки, (2) захищають президента від агентів неформальних політичних інститутів і рентоорієнтованих підприємців, а також

(3) знижують ймовірність принципових конфліктів з парламентом, що побічно забезпечує і стабільність уряду.

Цим цілям можуть служити різні заходи, кожен із яких має характерні для нього можливості і ризики. Ключовими заходами на цьому шляху можна назвати такі.

Тенденція до двопартійності. З одного боку, відомо, що сприятливим середовищем для президентських режимів є двопартійна система: вірогідність того, що президенти зіткнуться з опозиційною парламентською більшістю при двопартійній системі менша, ніж при багатопартійній [8]. З іншого боку, політична система України описується як „безформний плюралізм”, тобто як система, що сприяє швидкому зростанню нових партій і партійних субститутивів [9]. Звідси, завдання полягає в тому, щоб структурувати партійний плюралізм у напрямку до двопартійності. Тенденція до двопартійності тісно пов'язана з системою виборів президента [10]. Цій тенденції можна посприяти двома основними шляхами: (1) *однотурові вибори президента, де перемога забезпечується відносною більшістю голосів*; при такій системі спостерігається тенденція партійних еліт – як провладних, так і опозиційних – формувати коаліції навколо двох найбільш вірогідних претендентів на перемогу в президентських виборах; двотурова система абсолютної більшості, навпаки, не стимулює кандидатів до об'єднання: кожен із них веде свою власну президентську кампанію в надії отримати друге місце в першому турі і вийти в другий тур або ж в надії накопичити значущу кількість голосів, яку можна буде передати одному з лідерів першого туру в обмін на майбутні преференції; крім того, важливо відзначити, що при системі відносної більшості політичні угоди між елітами відбуваються перед виборами, що також знижує рівень багатопартійності, на відміну від системи абсолютної більшості, де угоди здійснюються після першого туру президентських виборів; ризиком у такій системі є можливість зіткнутися з добре організованою опозицією (саме тому принциповим є інституціоналізація статусу опозиції), а також відносно висока ймовірність перемоги кандидата, який не відповідає критерію переможця за

Кондорсе, простіше кажучи, у першому турі перемогти може той кандидат, який у другому турі програв би вибори, (2) *синхронізація виборів президента і парламенту*: одночасне проведення виборів глави держави і представницького органу також сприяє зниженню багатопартійності; крім того, створення пропрезидентської більшості (а в перспективі і стабільного уряду) в умовах одночасних виборів вимагає менших політичних витрат порівняно з несинхронізованими виборами; ризиком у такій системі є неможливість швидко реагувати на мінливі суспільні настрої.

Тенденція до регіональних орієнтацій депутатів. З одного боку, відомо, що ефективності інституту президента сприяє раціоналістська (а не ідеологічна) поведінка депутатів і партії зі слабкою дисципліною [8]. З іншого боку, пропорційна виборча система із закритими списками і загальнонаціональним виборчим округом, за якою обирається половина українського парламенту, більшою мірою сприяє формуванню дисциплінованих партій, орієнтованих на загальнонаціональні програми. Крім того, з пропорційною системою такого типу пов'язана і ще одна принципова проблема, а саме т.зв. внутрішні вибори [11], які означають, що на певному етапі реальними „виборцями” є вузька група керівників партії, а полем виборів є партійний список; кандидати тут борються за включення і просування вгору за списком і/або за збільшення представництва своїх інтересів серед членів списку; вибір майбутніх парламентаріїв фактично здійснюється партійними лідерами залежно від лояльності кандидата та/або його ресурсного внеску в перемогу партії на виборах; проблема тут полягає в тому, що така система дозволяє проходити до парламенту рентоорієнтованим підприємцям і прихильникам часткових реформ. Звідси завдання полягає в тому, щоб змінити пропорційну систему так, щоб домогтися регіональних орієнтацій депутатів і порівняно слабкої партійної дисципліни, а також зменшити частку рентоорієнтованих підприємців у політичному процесі. Цьому може посприяти *пропорційна система з регіональними списками*: ця система сприяє такому складу парламенту, де депутати орієнтовані вже не на широкі загальнонаціональні

питання, а на вирішення проблем конкретних округів; тому в ситуації різної партійної приналежності президента і парламентської більшості не відбувається зіткнення двох альтернативних загальнонаціональних проєктів, а в протилежній ситуації – при формуванні лояльної президенту більшості – не відбувається автоматичного схвалення президентських рішень у парламенті, оскільки депутати залежать вже не тільки безпосередньо від партійних лідерів, але мають альтернативну базу підтримки (і орієнтації на переобрання) у вигляді округу, який вони представляють; більше того, навіть в умовах збереження внутрішніх виборів, ця система встановлює додаткові вимоги до закріплення в партійному списку: кандидат, крім інших капіталів, повинен мати авторитет у місцевому осередку партії і довіру виборців конкретного регіону; остання обставина зменшує частку відвертих рентоорієнтованих підприємців та інших акторів, які обмежують автономію виконавчої влади.

Підключення всього спектру суспільних інтересів до вироблення президентських рішень і боротьба з рентоорієнтованими підприємцями.

Активний вплив рентоорієнтованих підприємців та інших подібних акторів на вироблення політичних рішень має подвійну загрозу: з одного боку, автономія інституту президента звужується, а його демократична легітимність ставиться під питання, а з іншого боку, подібні актори часто є політично безпринципними і – як показують, наприклад, кольорові революції, – здатні створювати контркоаліції по відношенню до чинного президента, особливо коли президент демонструє свою слабкість у тому сенсі, що виявляється нездатним забезпечувати інтереси цих акторів. Звідси завдання полягає в тому, щоб обмежити вплив подібних акторів на політику президента та інституційналізувати участь інших громадських інтересів у виробленні політичних рішень. Арбітражні функції президента багато в чому полягають у балансуванні між порядком денним, сформованим „зверху” і „знизу”, між рішеннями, які вимагають швидкої імплементації або довгого громадського обговорення. У цьому контексті найбільш підходящими інститутами можна вважати (1) *громадську палату*, яка

виконує функцію громадської експертизи важливих ініціатив і рішень державних органів, у тому числі і глави держави; в цілому, порядок денний громадських палат формується „зверху” і складається з тих питань, які вимагають широкого та тривалого обговорення в експертних колах; (2) *інститут петицій*, тобто приватних чи колективних звернень громадян до органів державної влади, в тому числі і до президента; порядок денний у такому випадку формується „знизу” і, як правило, складається з питань, які потребують швидкого реагування влади і скоріше політичної волі, ніж суто правового врегулювання. Ці інститути, з одного боку, сприяють реальному діалогу між владою і суспільством і дозволяють уникати витрат на політичні технології, спрямовані на популяризацію діяльності президента, а, з іншого боку, дозволяють розділити відповідальність з суспільством за прийняття значущих рішень. Референдуми в цьому сенсі є більш спірним інститутом, тому що, по суті, формуючи порядок „зверху”, вони намагаються швидко імплементувати рішення, яке частіше за все вимагає експертних оцінок і широкого обговорення. У таких умовах, референдуми можуть служити властивій для пострадянських держав „грі з правилами”, тобто зміні конституцій та інших значущих нормативних актів, що керується кон'юнктурними інтересами і політичною доцільністю. Зокрема, референдуми можуть використовуватися главами держав для імплементації рішень в обхід парламенту. Однак для вирішення конфліктів між президентом і парламентом у цьому плані існують і інші механізми стримувань і противаг, зокрема *інститут „припинення дебатів”*, який дозволяє президенту вимагати припинення парламентських дебатів з певного питання і негайно перейти до голосування; цей інститут перешкоджає зриву чи умисного затягування обговорень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – №6. – С. 8-28.
2. Hellman J. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions / J.

- Hellman // World Politics. – 1998. – Vol.50, №2. – P. 203-234.
3. Hale H. Regime cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. - Vol.58, №1. – P. 133-165.
 4. Mainwaring S. Presidentialism in Latin America / S. Mainwaring // Latin American Research Review. – 1990. – Vol.25, №1. – P. 157-179.
 5. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. – 1990. - Vol.1, №1. – P. 51-69.
 6. Valenzuela A. Latin America: Presidentialism in Crisis / A. Valenzuela // Journal of Democracy. – 1993. – Vol.4, №4. – P. 3-16.
 7. Derluguian G. Strong chieftaincies out of weak states, or elemental power unbound / G. Derluguian, T. Earle // Troubled Regions and Failing States: The Clustering and Contagion of Armed Conflicts / [ed. by K. Harpviken]. – Emerald, 2010. – С. 51-76.
 8. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
 9. Carothers T. The end of the transition paradigm / T. Carothers // Journal of democracy. – Vol. 13, №1. – P. 5-21.
 10. Jones M. Presidential Election Laws and Multipartism in Latin America / M. Jones // Political Research Quarterly. – 1994. – Vol.47, №1. – P. 41-57.
 11. Шугарт М. Хуан Линц, президенциализм и демократия: критическая переоценка / М. Шугарт, С. Мэйнуоринг // Ойкумена. – 2003. – №1. – С. 55-75.

УДК 321.6/8

Ілленко Д.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНЗИТУ ІЗ ПОСТСОЦІАЛІЗМУ

Розглядається поняття постсоціалізму, яке об'єднало багато підходів до визначення причин і майбутніх результатів розвитку колишніх соціалістичних країн. Аналізуються основні підходи до концептуалізації соціалістичного спадку. Причини та перебіг демократичного транзиту, що відбувався у 1989-1991 рр. у пострадянських країнах, відрізнявся від процесу демократизації в Південній Європі та Латинській Америці. Розглядається також критика відносно використання цих підходів у постсоціалістичному регіоні, а також нові спроби концептуалізації способів демократизації у постсоціалістичних регіонах Європи.

Ключові слова: постсоціалізм, транзитологія, системна трансформація, демократизація.

Ильенко Д.В.

ОСОБЕННОСТИ ТРАНЗИТА ИЗ ПОСТСОЦИАЛИЗМА

Рассматривается понятие постсоциализма, которое объединило много подходов к определению причин и будущих результатов развития бывших социалистических стран. Анализируются основные подходы к концептуализации социалистического наследства. Причины и ход демократического транзита, который проходил в 1989-1991 гг. в постсоветских странах, отличался от процесса демократизации в Южной Европе и Латинской Америке. Рассматривается также критика этих подходов в постсоциалистическом регионе, а также новые попытки концептуализации способов демократизации в этих странах.

Ключевые слова: постсоциализм, транзитология, системная трансформация, демократизация.